

Бут Ю.С.*

ЕКОЛОГІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ЄС НА СХІД ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Annotation

The article is considered on the environmental policy aspect in scope of the EU enlargement to the East. By example of countries of Eastern Europe which became members of the European Union, certain conclusions for Ukraine are stated. Special attention is paid to the development of national environmental strategy as the most effective step on the way of introduction of the European ecological standards.

За останні роки Європейський Союз став рушійною силою у підвищенні екологічних стандартів у широкому європейському регіоні. Крім того, за межами ЄС екологічні норми і стандарти стали орієнтиром для сусідніх країн, які намагаються на них рівнятися. Європейська комісія зацікавлена у поширенні природоохоронних стандартів і заходів на сусідні з ЄС терени, адже забруднення природи не має меж. Це одна із причин розширення природоохоронної співпраці ЄС із державами-сусідами.

Однією з ключових і найважчих проблем, пов'язаних із розширенням ЄС на схід на сьогоднішній день є посилення національного регулювання в сфері довкілля в країнах Східної Європи шляхом перенесення екологічного законодавства ЄС, його практичного впровадження і контролю за його дотриманням.

Екологічна політика ЄС розглядається як одна з рушійних сил модернізації державного управління в країнах-кандидатах. Сфера довкілля є однією з тих галузей політики, в якій ЄС має особливо великі наддержавні повноваження. А це, відповідно, вимагає від країн, що прагнуть вступу до ЄС, перенесення й впровадження розгалуженого законодавства, а також значних приватних і державних інвестицій.

Крім того, екологічна політика ЄС вимагає надзвичайно компетентного уряду, здатного до запровадження складних спеціально-технічних і процедурних правил. Понад те, для реалізації нормативно-правових вимог адміністративний апарат (як державний, так і в приватному секторі) має бути спроможним визначати, планувати, фінансувати і контролювати виконання необхідних інвестиційних програм.

Хоча Європейська Комісія і уряди країн-кандидатів активно обговорюють питання співпраці в галузі охорони довкілля і на сьогоднішній день сформували певний мінімум вимог, що мають бути виконані до набуття членства в ЄС, цим країнам потрібно буде також чимало зробити вже після їхнього вступу протягом так званих перехідних періодів, які передбачається надавати їм з багатьох конкретних проблем.

Країни-кандидати мають чітко усвідомити відповідність екологічним нормам і стандартам ЄС як невід'ємну вимогу членства. Сьогодні ці питання активно вирішуються у країнах Західних Балкан і Туреччині. З точки зору діючої політики сусідства, а також у

* здобувач кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Шнирков О.І.

перспективі майбутнього членства відповідна проблематика актуалізується також і для України.

Природоохоронне законодавство ЄС складається із понад 200 актів і охоплює широкий спектр питань, включаючи:

- товарно-орієнтовані природоохоронні стандарти;
- регулювання забруднення землі, води і повітря;
- питання генетично модифікованих організмів;
- охорону природи.

Від країни-кандидата на вступ вимагаються адекватні і відповідно оснащені структури на національному і місцевому рівнях для виконання вимог природоохоронного правового доробку (*acquis*).

Процес пристосування до вимог ЄС у напрямі «Навколишнє середовище», складається з двох етапів, перший з яких – транспозиція правових норм ЄС до місцевого законодавства. Для усіх нових країн-членів із ЦСЄ він тривав до кінця 2002 р. (завершення переговорів щодо членства у ЄС).

Другий етап – упровадження вимог природоохоронного законодавства – триватиме ще протягом багатьох років після прийняття країни до Співтовариства.

Переговорний напрям «Навколишнє середовище» охоплює широку сферу завдань охорони природи, окремі питання якості вод і повітря, промислових викидів, управління відходами, ядерної і радіаційної безпеки, а також використання хімікатів і генетично модифікованих організмів.

Цей напрям був одним із найскладніших у переговорах про вступ у ЄС для країн Центральної та Східної Європи з точки зору як гармонізації права, так і можливості впровадження норм ЄС.

Поширеним явищем стало встановлення перехідних періодів, які залежали або від дати набуття чинності для держав-кандидатів окремих нормативних актів, або дати чинності норм, що встановлені деякими директивами.

Розглянувши історію попереднього розширення ЄС, можна дійти висновку, що зазвичай Євросоюз погоджується розглянути питання про перехідні періоди в тих випадках, коли потрібна значна адаптація інфраструктури, або ж, коли великий обсяг інвестицій необхідно розтягнути на тривалий час.

Приймаючи одну з чотирьох основних засад функціонування ЄС, якою є вільний рух товарів, положення у напрямі «Навколишнє середовище» будуть реалізовані насамперед стосовно законів, що впливають на функціонування спільного ринку. З огляду на велику кількість адаптаційних програм, а також можливі негативні суспільні наслідки, до яких призведе швидке впровадження права ЄС (зростання інфляції, вихід із ринку окремих суб'єктів господарювання, а також пов'язані з цим зростання безробіття, втрата конкурентоспроможності підприємств і т. д.), впровадження положень усіх законів ЄС до завершення переговорних періодів було неможливим. З огляду на це, переговорні команди країн-кандидатів виступали із проханням про впровадження перехідних періодів. Перехідним є період від моменту вступу до Європейського Союзу, протягом якого держава може бути виключена з поля дії обов'язкового правового регулювання комунітарного права (в окремих його частинах).

Наприклад, Польща отримала право на дев'ять перехідних періодів [6, 34]:

– щодо комунальних відходів – стосовно різних директив – для систем централізованої каналізації – до 31 грудня 2008 р. (для агломерацій із населенням понад 10 000); 31 грудня 2015 р. (для агломерацій від 2 до 10 тис. мешканців та для агломерацій людністю від 15 000 до більш як 100 000), а для каналізаційних відходів підприємств сільськогосподарсько-продуктового сектора – до 31 грудня 2010 р. (директива 91/271/ЄЕС);

- щодо інтегрованої системи запобігання і контролю забруднень – до 31 грудня 2010 р. (директива 96/61/ЄС);
- для упаковок і пакувальних відходів – до 31 грудня 2007 р. (директива 94/62/ЄС);
- для модернізації існуючих чи будівництва нових звалищ відходів – до 1 липня 2012 р. (директива 99/31/ЄС);
- для забруднень, викликаних деякими небезпечними речовинами, що потрапляють до водного середовища (директива 76/464/ЄС та «дочірні» директиви) – до 31 грудня 2007 р.;
- щодо зменшення вмісту сірки у рідких паливах (директива 99/32/ЄС) – до 31 грудня 2006 р.;
- щодо контролю летких органічних сполук (директива 94/63 ЄС) – до кінця 2004 та 2005 рр. – для різних виробничих операцій;
- щодо запобігання іонізуючому випромінюванню (директива 97/43/Євроатом) – до 31 грудня 2006 р.;
- щодо нагляду і контролю переміщення відходів у рамках ЄС і поза його територією (Розпорядження ЄС/259/93) – до 31 грудня 2007 р.

Хоча інтеграційний процес в рамках ЄС відбувається комплексно і безперервно, і європейськими фахівцями з питань розширення Союзу накопичено чималий досвід у всіх аспектах соціально-економічної співпраці, слід зважити на те, що засоби, свого часу використані ЄС для успішного приєднання таких країн як Іспанія, Португалія та Греція, – значні компенсаційні виплати зі Структурних фондів та створення спеціального «Фонду приєднання» – внаслідок обмежених фінансових можливостей більше не можуть бути використані для розширення ЄС на схід. Особливо відчутно це стало через наслідки фінансової кризи 2008-2009 років. Це має безпосереднє відношення до екологічної політики, оскільки саме ці фонди зробили для зазначених країн можливим виконання своїх зобов'язань щодо впровадження екологічного законодавства ЄС.

За оцінкою Європейської Комісії, обсяг видатків країн Центральної та Східної Європи, що необхідні для виконання їх екологічних зобов'язань відповідно до нинішніх вимог законодавства ЄС, становить близько 120 мільярдів євро. Ця цифра враховує, зокрема, витрати на виконання зобов'язань в сфері охорони довкілля східноєвропейських країн, що набули членства в ЄС у 2004 році, таких як Чеська Республіка, Словаччина та країни Балтії. Аби полегшити цей величезний фінансовий тягар, для них були започатковані кілька фінансових та адміністративних програм допомоги. Однак, фінансова допомога з боку ЄС складає лише незначну частку від потреб – понад 90% від прогнозованої суми витрат країни мають профінансувати за рахунок внутрішніх джерел та міжнародних донорських програм, що не пов'язані з ЄС.

Отже, старанне виконання країнами-кандидатами вимог щодо вступу до Європейського Союзу зумовлює глибокі економічні, суспільно-інституційні та політичні виклики, які виходять далеко за межі екологічних питань. Наскільки їм вдасться подолати ці труднощі, лишається відкритим питанням, враховуючи той факт, що сфера довкілля для них є значно меншим пріоритетом, ніж якомога швидший вступ до ЄС та вирішення набагато більш нагального питання забезпечення життєздатності й зростання національної економіки.

Директор програми євроінтеграції та сталого розвитку Інституту громадянського суспільства Віктор Вовк виділяє, зокрема, три основні проблеми економічного характеру, що постають на сьогоднішній день перед країнами, що прагнуть вступу до ЄС, в контексті розгляду екологічних питань:

1) Проблема фінансування екологічних видатків

Необхідні витрати на впровадження європейських екологічних стандартів стануть додатковим тягарем на економіку, яка сьогодні й так спрямована здебільшого на вирішення питань забезпечення внутрішніх потреб країн.

Ще під час переговорів щодо вступу до ЄС десяти країн Центральної та Східної Європи (п'яте розширення) особливо дискусійним було питання тривалості тих чи інших перехідних періодів, які Євросоюз надавав тогочасним країнам-кандидатам, аби тимчасово полегшити тягар повного дотримання Екологічних директив. Для того, щоб обґрунтувати потребу в перехідних періодах, країни-кандидати вказували як на надзвичайну складність виконання екологічного законодавства ЄС, так і на обмеженість фінансових та інституційних ресурсів, які вони можуть залучити для цих цілей.

Фінансування інтеграційних програм вимагало від країн-кандидатів виділення у 2–3 рази більше засобів на охорону навколишнього середовища в період вступу до ЄС, порівняно з попередніми роками. Так, протягом 1991–2000 рр. витрати на інвестиції, пов'язані з охороною середовища, становили у Польщі 68 млрд. злотих (17 млрд. євро). У період із 2001 р. до 2015 р. (року завершення останнього перехідного періоду) щорічні витрати розраховані на рівні від 2,3 до 2,8 млрд. євро [5].

Основні статті витрат були пов'язані з упровадженням директив у галузі водного господарства, очищення комунальних стоків, охорони вод від забруднень сільськогосподарського походження, а також рекультивація промислових земель.

Значні кошториси адаптаційних програм були пов'язані не лише з «екологічною спадщиною років соціалізму», а й із принципами права охорони навколишнього середовища в країнах ЦСЄ та ЄС. Основним мотивом екологічного права у період соціалістичного господарства була охорона природних об'єктів, у той час коли закони ЄС характеризуються технічним підходом, зобов'язуючи користувачів навколишнього середовища (у цьому також господарські суб'єкти) до безвідмовного дотримання стандартів, наприклад, щодо норм викидів.

Водночас вступ до ЄС для усіх країн-кандидатів був пов'язаний із перспективами збільшення обсягів інвестицій в охорону довкілля зі Структурних фондів ЄС, а також Фонду приєднання. Одним із принципів фінансування з боку фондів ЄС є вимога власного внеску, який походить із національних джерел. Додаткові засоби залучалися за рахунок упровадження нових економічних інструментів охорони навколишнього середовища (наприклад, продуктові оплати, комерційні кредити), більшого податкового навантаження користувачів навколишнього середовища.

Позиція Євросоюзу щодо фінансування видатків на охорону довкілля з того часу лишається чіткою і незмінною: якими б не були зрештою витрати країн-кандидатів на вступ на виконання Екологічних директив ЄС, кошти мають надійти насамперед з внутрішніх джерел цих країн. Допомога з боку Євросоюзу може надаватися переважно для окремих, високо пріоритетних проектів, і, ймовірно, слугуватиме каталізатором для надання відповідної допомоги іншими зовнішніми донорами, такими як ЄБРР і Світовий банк, а також для інвестицій з боку приватного капіталу.

Головним завданням для країн ЦСЄ була і залишається координація усіх бенефіціантів допомоги ЄС, а також інституцій, які забезпечували необхідні засоби з боку країни-кандидата (серед них – національні природоохоронні фонди, засоби органів місцевого самоврядування, підприємницьких структур).

2) Проблема енергоємності економіки

Інша серйозна економічна проблема, що постає перед країнами-кандидатами, – це зменшення надмірного енергоспоживання. Так ще у 1999 році енергоємність ВВП (тобто кількість тонн нафтового еквіваленту, що спожиті на мільйон доларів національного ВВП,

вираженого через паритети купівельної спроможності) в більшості цих країн перевищувала середній показник західноєвропейських членів ЄС приблизно в 1,7 рази, а в Болгарії та Естонії це перевищення сягало майже 2,5 рази. За оцінками експертів, в сучасній Україні енергоємність ВВП в порівнянні з європейськими стандартами перевищена в 4-4,5 рази. Застарілі технології, що використовуються сьогодні в ключових галузях української промисловості та значна залежність від постачання закордонних енергоносіїв – основні перешкоди на шляху вирішення цього непростого стратегічного питання.

Слід зазначити, що впровадження екологічних стратегій в ЄС має стійку опору на науково - експертний аналіз в процесі прийняття рішень в сфері екологічної безпеки. У затвердженій лідерами ЄС у 2007 році програмі переходу на альтернативні й поновлювані джерела енергії біопаливу приділялася ключова роль в якості заміни традиційного бензину. У 2008 році Єврокомісія планувала законодавчо зобов'язати країни-члени ЄС переходити на граничні рівні використання на транспорті біопалива (планувалось збільшення його частки до 10 % у загальнопаливному балансі). Проте, аналіз проблеми експертами наукового комітету Європейської агенції з питань навколишнього середовища привів до висновку, що значне збільшення посівів культур для виготовлення біопалива матиме ряд негативних наслідків. Існує велика вірогідність, що збільшення площ посівів технічних культур призведе до значного навантаження на ґрунти, викличе порушення балансу водних ресурсів з причини значних витрат води на вирощування технічних культур, спричинить дефіцит сільськогосподарської сировини, призведе до загрози біорозмаїттю та знищення існуючих екосистем. Це викликало перегляд політичних рішень щодо пріоритетності вироблення і використання біопального за рахунок додаткового навантаження на природне середовище. Хоча рішення про збільшення відсоткової частки біопального було прийнято на високому рівні та закріплено у Директиві ЄС про відновлювальні джерела енергії (січень 2008 року), нині не виключається поступове доповнення цієї сфери політики Євросоюзу новими орієнтирами.

3) Проблема забезпечення економічного зростання

З метою досягнення економічної та соціальної конвергенції нових членів ЄС, економічно слабкіших за більшість країн, що приєдналися до Євросоюзу до 2004 року, необхідно підтримувати в цих країнах значно більші темпи економічного зростання. Питання в тому, чи вдасться утримати цей темп на достатньо високому рівні, впроваджуючи екологічне законодавство ЄС та забезпечуючи при цьому його неухильне дотримання. Особливо тепер, коли в більшості країн Євросоюзу ще сильно відчутні наслідки світової фінансової кризи, існує конфлікт між цими двома стратегічними цілями. Фактично, це є частиною ширшого питання: чи вдасться розірвати зв'язок між економічним розвитком та деградацією довкілля? Безперечно, в першу чергу це стосується також країн, для яких вступ до Європейського Союзу сьогодні залишається національним пріоритетом.

Також слід відмітити досить динамічний характер *acquis communautaire* у напрямі «Навколишнє середовище», що спонукало уряди країн-кандидатів уважно слідкувати за його розвитком. Нові правові акти Європейського Союзу, частина яких набуває чинності у процесі вступу до Європейського Союзу, призводять до значного підвищення економічних стандартів, виконання яких спричинить значне навантаження як на державний бюджет, так і органи місцевого самоврядування та підприємців.

Стратегії впровадження вимог екологічного права ЄС у країнах ЦСЄ ґрунтувалися на таких положеннях:

– інвестиції, пов'язані з упровадженням положень права ЄС, в основному відповідають пріоритетам національних екологічних політик держав-кандидатів, хоча в деяких випадках орієнтовані на скорочення періодів досягнення конкретних цілей;

– країни-кандидати стають членами ЄС після введення в дію Договорів про вступ, через певний (досить значний) час після остаточного терміну транспозиції законів ЄС до національного права;

– у напрямі переговорів «Навколишнє середовище» у визначених галузях країни-кандидати виступають за перехідні періоди;

– до часу завершення всіх перехідних програм країни-кандидати отримують згоду ЄС на збереження існуючих систем фінансування охорони навколишнього середовища, що дозволяє утримувати рівень фінансування екологічних інвестицій із державних джерел на відповідному рівні;

– країни-кандидати отримують на охорону навколишнього середовища значні кошти у рамках передвступних фондів, а також зі сторони Структурних фондів і Фонду приєднання, за умови забезпечення значної фінансової підтримки з національних джерел.

З огляду на вищезазначене, можна сформулювати головні висновки, які Україна має врахувати в ході формування політики євроінтеграції:

1. Постанова питання про «якість довкілля» окремо від удосконалення життєвих умов і покращення «якості життя» людей очевидно спричиняє низький політичний пріоритет цієї мети в посткомуністичних суспільствах, до яких безперечно належить сучасна українська держава. Як результат, це мінімізує шанси мобілізувати необхідну політичну підтримку.

2. На сьогодні відсутні переконливі свідчення того, що європейська бюрократична модель вирішення проблем довкілля, яка історично базувалася на суворому й екстенсивному екологічному регулюванні та потребувала дедалі більших фінансових витрат, адміністративної спроможності й дієвих суспільних інститутів, виявиться ефективною та успішною хоча б в самому Євросоюзі – як в екологічному, так і в економічному та соціальному аспектах. В будь-якому разі впровадження європейських екологічних норм в Україні повинно відбуватись обдуманно і помірковано, з врахуванням всіх аспектів національної специфіки.

3. Ключовою для сталого розвитку є реалізація інноваційної еколого-економічної політики, зокрема таких її складових як «торгівля квотами на викиди» і «еко-трудова податкова реформа», що спрямована одночасно на створення робочих місць та збереження довкілля. Така фіскально нейтральна реформа, що частково переносить базу оподаткування з праці (фонду заробітної плати) на споживання природних ресурсів та шкідливі викиди і відходи, має стати ключовим моментом структурної перебудови, про що свідчить досвід її успішного впровадження в індустріально розвинених країнах ЄС, передусім в Німеччині, Данії, Швеції та Нідерландах.

Головним же висновком провідні вітчизняні вчені-екологи вважають необхідність подальшої розробки і впровадження в дію національної стратегії екологічної політики, сформульованої ще у 2007 році. Для адекватної відповіді на виклики часу в основу модернізації стратегії України було покладено новітню доктрину сталого (екологічно і соціально збалансованого) розвитку.

Доведено, що для розробки ефективних механізмів стратегія екологічної безпеки повинна формуватися як ієрархічно організований комплекс економічних завдань і рішень, основу процесів прийняття яких мають становити суспільно-політичний, проблемно-цільовий, галузево-ресурсний підходи. Розвиток еколого-економічної ситуації визначається не стільки природними законами, скільки закономірностями розгортання людської діяльності в конкретно-історичних умовах суспільного буття, вивчення яких складає пріоритетне методологічне завдання системного регулювання соціоекологічних процесів.

Це зумовило необхідність розроблення і прийняття нового стратегічного документа на довгострокову перспективу – Стратегію національної екологічної політики України.

17 жовтня 2007 року розпорядженням Кабінету Міністрів України зроблено перші кроки у цьому напрямі, тобто схвалено Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 року [3], положення якої враховуватимуть: процеси глобалізації економіки; розвиток ринкових відносин та рішення Київської конференції міністрів природного середовища «Довкілля для Європи», прийнятого у 2003 році; рішення Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі, що відбувся у 2002 році, та Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті на 2003–2015 роки, Конвенції про охорону і сталий розвиток Карпат, документа «Екологічне партнерство в регіоні ЄЕК ООН: Екологічна стратегія для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії», Пан'європейської стратегії біологічного та ландшафтного різноманіття; вступ України до СОТ; положення низки міжнародних зобов'язань України в сфері охорони навколишнього середовища та екологічної безпеки.

Зазначене базуватиметься на принципах: рівності трьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної); екологічної відповідальності; запобігання, що передбачає аналіз і прогнозування екологічних ризиків; інтеграції питань охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів (екологічних цілей) у секторальну політику на тому рівні, що й економічні та соціальні цілі; «забруднювач та користувач платять повну ціну»; міжсекторального партнерства та залучення до реалізації політики усіх зацікавлених сторін.

Тобто, національна екологічна стратегія на сучасному етапі має створити передумови вирішення комплексу завдань у сфері навколишнього середовища, а стратегічне планування політики екологічної безпеки повинно спиратися на: політичну пріоритетність вирішення проблем екологічної безпеки; інтеграцію екологічної складової в галузеві політики – економічну, соціальну; екологічну відповідальність суб'єктів промислової сфери; збалансування та взаємне доповнення загальнонаціональних і регіональних екологічних пріоритетів; науково-експертне обґрунтування засобів ефективного подолання екологічних загроз.

Нажаль, система еколого-економічного регулювання та фінансування природоохоронної діяльності в Україні до цього часу є неефективною. Передусім недостатньо задіяні ринково-економічні інструменти впливу та важелі стимулювання екологоорієнтованої поведінки суб'єктів господарювання. Недостатньо розвиваються механізми здешевлення кредитів комерційних банків і система податкових пільг, практично не працює механізм коротко- і довгострокового кредитування природоохоронних заходів, обмежене застосування знаходить екологічне страхування тощо. Потребує розширення база екологічного оподаткування, недостатніми за європейськими мірками є фінансові можливості природоохоронної діяльності.

Розроблення Стратегії національної екологічної політики України обумовлене також необхідністю підвищення ефективності структури управління надзвичайними екологічними ситуаціями на державному та регіональному рівнях через вирішення стратегічних завдань шляхом збереження й покращення усіма доступними методами та стратегіями умов життєдіяльності людей, навколишнього середовища, впровадження систем очистки та ресурсозберігаючих технологій, що забезпечить дійсно значний прорив у сфері нормативно-правового забезпечення екологічної політики держави, основними принципами якої є: довгостроковість; випереджаючий характер відносно планів соціального й економічного розвитку; оцінка ступеня господарського освоєння природних ресурсів з урахуванням комплексності, утилізації відходів й інших чинників; оцінка особливостей розвитку природоохоронної інфраструктури як складового елементу господарського комплексу країни з урахуванням особливостей розвитку продуктивних сил на перспективу;

облік регіональних особливостей екологічних наслідків розвитку продуктивних сил окремих регіонів країни, міст і міської агломерації.

З урахуванням виваженої гармонізації чинного екологічного законодавства європейських держав і національних інтересів, а головне орієнтування на нові, перспективні еколого-економічні механізми, Україна матиме більші переваги і перспективи, якщо застосує ініціативний підхід до вироблення Стратегії національної екологічної безпеки, яка будуватиметься на засадах перспективності, ефективності й мінімальної видатності, а також адекватності тенденціям розвитку регіонів, зокрема адаптації інноваційної еколого-економічної політики ЄС, виходячи з національних умов і завдань.

Джерела

1. Віктор Вовк. Вступ країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу: вплив на екологічну політику та перспективи сталого розвитку (Уроки для України) // http://www.csi.org.ua/book/1097136922_EU%20Enlargement%20&%20Sustainable%20Development%20%20Abstract%20Ukrainian.doc
2. Гусев А. А. Основные направления и этапы формирования экологической политики Европейского Союза // <http://www.wpec.ru/text/200704171418.htm>
3. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України/[І.Ф.Газизуллін, М.М.Гончар, О.В.Коломієць [та ін.] ; за ред. В.Мартинюка; – К. : [Агентство «Україна»], 2009. – 84 с.
4. Implementation and Enforcement Capacities in the former Yugoslav Republic of Macedonia for the environmental acquis.– ARCADIS ECOLAS N.V., IEEP, Berchem-Brussels, 2007.
5. Inwestycje w ochronie środowiska. Rozmowa z Jerzym Swatoniem, ministrem środowiska//Geoland// http://www.geoland.pl/dodatki/energia_xl/ms.html
http://www.geoland.pl/dodatki/energia_xl/ms.html
6. Raport na temat rezultatów negocjacji o członkostwo Rzeczypospolitej Polskiej w Unii Europejskiej.– Radaministrów.– Warszawa, 2002.
7. <http://europa.eu/>
8. <http://euroint.ukrinform.ua/>
9. <http://eu-directory.ea-ua.info/>